

OP ZOEK NAAR DE MENSELIJKE MAAT

Valt te leven met een steeds individualistischer maatschappij?

Ruut Veenhoven

Gepubliceerd in: Rekenschap, 1999, vol 46, pp. 83-95

In veel maatschappij-opvattingen staat een ideaal voorop en is de mens sluitpost. Leefbaarheid van de samenleving daarom meestal geen groot thema. Het humanisme zegt de mens centraal te stellen, en zou dus veel belang moeten hechten aan de leefbaarheid van de samenleving. Toch is daar binnen het humanisme nog niet veel over nagedacht. In deze bijdrage verken ik de leefbaarheid van een humanistisch maatschappij-ideaal, namelijk de geïndividualiseerde meerkeuze maatschappij.

1 INLEIDING

Alle levensbeschouwingen hebben wel boodschap over de inrichting van de samenleving. Die boodschappen variëren sterk naar vorm. Soms zijn het gedetailleerde maatschappijmodellen, zoals momenteel bij de Talibaan beweging in Afghanistan. Soms zijn het richtinggevende principes, zoals bij het liberalisme. De boodschappen verschillen ook sterk naar inhoud. Bij de Talibaan moet de samenleving een groot godshuis worden, bij de communisten van weleer een grote fabriek, en bij de libertaristen een grote markt.

Het humanisme heeft ook een boodschap over de goede samenleving. Geen blauwdruk, maar wel richtsnoeren. Humanisten staan voor de zelfstandige mens en pleiten vooral voor een vrije en gelijke samenleving, waarin mensenrechten gerespecteerd worden en besluitvorming democratisch verloopt.

Is het humanistische maatschappij-model beter? Die vraag kan op twee niveaus beantwoord worden. Een niveau is dat van de intellectuele formule. Is de ideologie consistent? Spreken de uitgangspunten aan? Is het een mooi verhaal? Het tweede niveau betreft de praktische uitkomsten. Functioneert zo'n model eigenlijk wel? En vooral: valt er mee te leven? In deze bijdrage richt ik mij op dat laatste, op de leefbaarheid van de leer in de praktijk.

Leefbaarheid als richtsnoer

In veel levensbeschouwingen staat leefbaarheid niet voorop. Voor de fascistische van weleer ging het primair om een krachtig volk, voor menige milieubeschermer van nu om schadevrij functioneren. Als mensen daarbij gelukkig zijn is dat meegenomen, maar het hoeft niet. In sommige opvattingen moet de samenleving eigenlijk niet al te leefbaar zijn. Als de mens van nature slecht is moet de maatschappij juist flink straffen en verbieden. De maatschappij moet dan niet aansluiten op de menselijke aard, maar er juist tegen in gaan. Als de opdracht van de mens is om door lijden een hogere staat te verwerven, moet de maatschappij de mensen ook flink laten afzien. Onrecht en ontreding zijn dan eigenlijk niet zo erg.

In het humanisme staat de mens centraal. Daarom zou het humanisme zich meer gelegen moeten laten liggen aan de leefbaarheid van de samenleving. Dat gebeurt ook tot op zekere hoogte. Humanisten staan vanouds afwijzend tegenover bewegingen die mensen in het keurlijk van een ideologie proberen te persen, zowel tegen religieus geïnspireerde bewegingen zoals het Puritanisme, als seculiere ideologieën zoals Fascisme en Communisme. Humanisten zetten zich ook in voor verbetering van levensomstandigheden van groepen die slachtoffer zijn van de heersende orde. Ze waren deel van de beweging voor afschaffing van de slavernij, ze ondersteunden de arbeidersbeweging en later de vrouwen-emancipatie. Het humanisme kent ook een sterk ontwikkelde praktijk van hulpverlening.

Toch is in het humanistisch denken niet veel expliciete aandacht voor het begrip leefbaarheid. Voor legitimering van standpunten en handelen wordt eerder beroep gedaan op begrippen als ‘zelfstandigheid’ en ‘menswaardigheid’. De feitelijke inzet voor een leefbaarder samenleving blijft daardoor impliciet. In het humanistisch denken is ook meer aandacht voor procedures dan voor uitkomsten. Als mensen maar democratisch kunnen beslissen over de inrichting van samenleving zal dat wel een leefbaar resultaat opleveren.

2 VRAGEN OVER LEEFBAARHEID

Als we wat langer stil staan bij het thema doemen er drie aansluitende vragen op. De eerste vraag is wat eigenlijk onder ‘leefbaarheid’ verstaan moet worden. De daarop volgende vraag is hoe dan kan worden vastgesteld of de ene samenleving minder leefbaar is dan de andere. De hamvraag is vervolgens of de leefbaarheid van samenlevingen groter is naarmate het humanistisch gehalte ervan hoger is.

2.1 Wat is leefbaarheid?

Het begrip leefbaarheid komt oorspronkelijk uit de biologie. Het duidt op de mate waarin een bepaalde biotoop zich leent voor een bepaalde levensvorm. De woestijn is bv niet leefbaar voor de kikker, maar de sloot wel. Veel levensvormen kunnen alleen floreren in de biotoop waar ze geëvolueerd zijn. Sommige soorten blijken ook in andere omstandigheden te gedijen. De kat als de mens zijn daar voorbeelden van.

Hier gebruik ik het begrip hier voor het geheel aan sociale relaties waarin men leeft. Met andere woorden, voor de menselijke ‘sociotoop’. Leefbaarheid van een samenleving is de mate waarin die aansluit op het menselijk repertoire zoals zich dat in de evolutie ontwikkeld heeft.

Wat betekent ‘aansluiting op het menselijk repertoire’? Allereerst dat een samenleving tegemoet komt aan basale overlevingsbehoeften, zoals voedsel en veiligheid. Omdat mensen sociale dieren zijn moet de samenleving ook enig contact bieden. Contact in de vorm van liefde lijkt ook onontbeerlijk. Er is echter meer. De samenleving moet mensen ook aanspreken op hun vermogens. Wezens die hun natuurlijke vermogens niet kunnen benutten verpieteren. Wolven leven daarom niet lang in gevangenschap. Dat komt onder meer omdat de natuur capaciteiten met behoeften pleegt te verbinden. Het beestje doet graag wat het kan, beestjes die dat niet willen zijn van het toneel verdwenen. Verder houdt uitdaging ook gezond. Organen die niet gebruikt worden atrofieren. Een leefbare samenleving is dus geen luilekkerland.

2.2 Is er wel verschil in leefbaarheid van samenlevingen?

Wat betreft de fysieke omgeving is weinig twijfel over het bestaan van verschillen in leefbaarheid. Niemand kijkt er van op als ik zeg dat de Sahara een minder leefbaar gebied is dan het Gooi. Bij de sociale omgeving ligt dat anders. Als ik beweer dat de samenleving van de

Touaregs minder leefbaar is dan die van de Nederlanders gaan er wenkbrauwen omhoog. Is dat geen ethocentrisme? Je krijgt dan al snel te horen dat waarden relatief zijn en dat het maar is wat je gewend bent. Vergelijken van kwaliteit van samenlevingen kan niet, en mag ook eigenlijk niet.

Het natuurlijk wel waar dat mensen een groot aanpassingsvermogen hebben en dat ze daardoor in heel verschillende situaties kunnen gedijen. Anders dan de meeste dieren zijn mensen niet toegerust op een specifieke overlevingsstrategie in een bepaalde ecologische niche. Onze specialiteit ligt juist in onze ongespecialiseerdheid. Door ons leervermogen zijn wij niet gebonden aan een bepaalde biotoop. Mensen leven al lang niet meer alleen in de savanne, maar hebben ons ook leren handhaven in tropische bossen, poolgebieden en stedelijke agglomeraties. We zijn al evenmin gebonden aan een bepaalde sociotoop. Mensen leven niet meer alleen in de jager-verzamelaars groepjes van weleer, maar hebben ook leren te leven in hiërarchische georganiseerde agrarische kasten-maatschappijen en in grootschalige industriële samenlevingen.

Omdat mensen zo vormbaar zijn en socialisatie zo intersief is het denkbaar dat heel verschillende samenlevingen toch even leefbaar zijn. Dat dit *kan* wil echter niet zeggen dat het ook steeds zo *is*. Er zijn goede gronden om aan te nemen dat er wel degelijk verschillen bestaan.

Menselijk aanpassingsvermogen

Allereerst is het menselijk aanpassingsvermogen niet onbeperkt. Dat is tamelijk evident voor de fysieke leefomgeving. We kunnen echt niet leven onder water of in de lucht en al helemaal niet in de ruimte. Duurzaam leven zonder daglicht geeft al problemen. Voor de sociale omgeving is dat niet anders. Mensen kunnen niet overleven zonder enige arbeidsverdeling, zeker niet in de wereld van vandaag. Als de samenleving dat niet weet te organiseren gaan de mensen gewoon dood.

Ook los van fysieke overleving hebben mensen behoefte aan contact, respect en zingeving. Eenzaamheid, verachting en zinloosheid wennen niet echt, ook niet als men nooit anders gekend heeft. Die sociale behoeften zijn misschien nu niet allemaal meer zo functioneel als ze in de menselijke ontwikkelingsgeschiedenis ooit waren, maar ze zijn er wel en kunnen niet straffeloos genegeerd worden. Sociale uitsluiting roept bijv. bij alle mensen angstige spanning op. Dat voelt onprettig en op den duur slijt je eraan.

Die evolutionaire erfenis wordt nog wel eens vergeten door cultuur-relativisten. Ten onrechte wordt de mens beschouwd als een onbeschreven blad dat middels socialisatie naar believen kan worden ongevuld.

Maatschappelijke contradicties

Ten tweede zijn samenlevingen niet altijd even consistent. Zo zijn er nogal eens discrepanties tussen de eisen die een samenleving feitelijk stelt en de eigenschappen die in de socialisatie gecultiveerd worden. Een competitieve samenleving kweekt bijv. niet altijd strijdbare mensen. Gemeenschap-achtige verbanden leveren ook niet altijd de meest sociabele types op. Onbedoeld wordt vaak zelfs agressie gekweekt.

Verder kennen veel samenlevingen ingebakken tegenstrijdigheden in hun rol patronen. Een bekend voorbeeld daarvan is de hedendaagse westerse vrouw die tegelijk moeder, minnares en carrièremaker moet zijn.

Al die maatschappelijke contradicties komen de leefbaarheid van de samenleving natuurlijk niet ten goede. Het creëert situaties waarin mensen het steeds verkeerd doen en dus chronisch gefrustreerd raken.

Toch is het moeilijk om een voorbeeld te geven van een samenleving die volstrekt onleefbaar is. Dat komt echter niet omdat zoiets niet bestaat, maar omdat onleefbare samenlevingen worden weggeselecteert. De mensen kwijnen weg of slaan op de vlucht. Als de samenleving daaraan al niet zelf ten gronde gaat wordt hij in ieder geval makkelijker onder de voet gelopen door concurrerende maatschappij vormen. Alle samenlevingen die we kennen zijn dus wel enigszins leefbaar, maar daarmee nog niet allemaal even leefbaar.

2.3 Hoe meet je verschil in leefbaarheid?

Leefbaarheid werd omschreven als ‘aansluiting op het menselijk repertoire’. Die ‘aansluiting’ is niet waarneembaar als zodanig. Wel kan aansluiting worden afgeleid uit observatie van andere zaken. Vanouds zijn er twee methoden: de ene manier is kijken naar de levensvoorwaarden die een samenleving biedt, de andere manier is kijken naar de levensuitkomsten.

Levensvoorwaarden

Bij meting van leefbaarheid aan levensvoorwaarden wordt als het ware een optelsom gemaakt van de sterke en zwakke kanten van een maatschappij. Die benadering heeft een respectabele traditie in de kwalitatieve cultuurbeschouwing. In toenemende mate worden die noties ook gekwantificeerd in empirisch onderzoek. Dat heeft inmiddels allerlei puntenstelsels opgeleverd waarmee de kwaliteit van leven in landen wordt aangeduid. De meest bekende maat in die soort is de ‘Human Development Index’. Gangbare meetpunten zijn: bestaanszekerheid, vrijheid en gelijkheid.

Zo’n benadering veronderstelt goede kennis van het menselijk repertoire. Om te bepalen welke omstandigheden als goed of slecht worden aangemerkt moet je weten wat mensen nodig hebben en aankunnen. Je moet niet alleen weten welk programma van eisen besloten ligt in de algemene menselijke aard, maar liefst ook wat voor extra eisen voortvloeien uit cultuur-specifieke contexten. In het laatste geval moet je ook nog een onderscheid weten te maken tussen inherente behoeftes en oppervlakkige verlangens.

Die kennis ontbreekt grotendeels. Alleen van een aantal vrij basale behoeften kennen we de corresponderende voorwaarden. Zo weten vrij goed wat mensen minimaal te eten moeten krijgen en kunnen we zelfs aangeven waar het optimum aan calorieën per dag ongeveer ligt in verschillende klimaatgebieden. Bij andere materiele levensvoorwaarden ligt het echter moeilijker. Mensen hebben woonruimte nodig, maar hoeveel eigenlijk? Ook bij zoiets als veiligheid is niet zo duidelijk wat de menselijke maat is. Natuurlijk kunnen mensen niet leven onder constante bedreiging. We kunnen echter wel heel wat hebben, en zoeken het soms ook op. De grens tussen onveiligheid en verving blijkt variabel. Het is al helemaal moeilijk om te beredeneren hoeveel vrijheid en gelijkheid vereist zijn. Assumpties daarover zijn vooralsnog speculatief.

Dit gebrek aan kennis over de werkelijkheid leidt makkelijk tot een verschuiving naar noties van wenselijkheid. Leefbaarheid wordt dan afgemeten aan de mate waarin de samenleving aansluit op een ideaalbeeld. Meetpunten zoals democratie en gelijkheid krijgen dan makkelijker een plaats. In dit verband worden de ruimere termen ‘menswaardig’ en ‘kwaliteit van leven’ vaak dan synoniem opgevoerd.

Als leefbaarheid wordt afgemeten aan de mate waarin een samenleving voldoet aan een ideologisch programma, verliest het begrip zijn onderscheidende waarde. De mogelijkheid dat met zo’n programma eigenlijk niet te leven valt verdwijnt dan uit beeld. Het programma wordt aan zijn eigen succes gemeten. De redenering is circulair. De term leefbaarheid niet meer dan slogan.

Levensresultaten

Bij meting van leefbaarheid aan levensuitkomsten kijken we hoe goed mensen het feitelijk doen in een samenleving. Dat kan worden afgemeten aan de mate waarin ze er lang en gelukkig leven.

Lang leven

Als een bioloog wil weten hoe een diersoort het doet in een biotoop, kijkt hij naar gezondheid, overleving en voortplanting. Als het beestje vrij blijft van nare aandoeningen, lang meegaat en jongen voortbrengt is de omgeving kennelijk wel leefbaar. De criteria gezondheid en levensduur zijn ook op mensen van toepassing. Het criterium voortplanting minder toepasbaar geworden sinds intrede van anticonceptie en dreiging van overbevolking.

Als mensen veel ziek zijn en kort leven schort er kennelijk iets aan hun leefomgeving. Dat kan aan de fysieke omgeving liggen, maar ook aan de sociale omgeving. Veel van de geobserveerde verschillen blijken primair aan de samenleving te moeten worden toegeschreven. Onderzoek in deze lijn richt zich vooral op levensduur. Hoe lang mensen leven vallen makkelijker te meten dan hoe gezond ze zijn. De vrees dat toenemende levensduur ten koste gaat van de gemiddelde gezondheidstoestand blijkt vooralsnog onterecht. Het sukkelen begint later.

Gelukkig leven

Leefbaarheid van de omgeving blijkt ook uit hoe men er zich voelt. Gevoel hebben we namelijk niet zomaar. Het is een biologisch stuurmiddel dat waarschijnlijk bij alle mobiele levensvormen is ingebouwd en helpt om een geschikte biotoop te vinden. Onprettig gevoel spoort aan tot vertrek, prettig gevoel tot blijven. Als het goed voelt komt sluit de leefomgeving meestal goed aan op het repertoire van het beestje. Feilloos is het instrument echter niet

Naar wij aannemen kunnen dieren niet reflecteren op hun gevoelens. Ze kunnen er in ieder geval niet over vertellen. Wij mensen kunnen dat wel. We kunnen zelf meedelen hoe we ons over langere periodes voelen. De leefbaarheid van een samenleving kan dus ook worden afgemeten aan gerapporteerd geluk.

Over de techniek van vergelijkend geluksonderzoek is veel te doen. Veel onderzoekers wantrouwen zelf-rapportages en meten het geluk in samenlevingen liever af aan het voorkomen van wanhoopsgedrag, zoals zelfmoord en drankmisbruik. Dat blijkt achteraf toch niet de beste manier. Door alleen naar onvrede te kijken krijgt men geen compleet beeld. Dissatisfactie manifesteert zich bovendien ook niet altijd evenzeer in observeerbaar gedrag. Uit onderzoek is inmiddels ook duidelijk geworden dat geluksenquêtes heel behoorlijke informatie leveren.

3 LEEFBAARHEID INDIVIDUALISTISCHE MAATSCHAPPIJ

Nu komt de hamvraag: hoe zit het met de leefbaarheid van maatschappijvormen waar humanisten zich sterk voor maken? Sluiten die samenlevingen echt wel zo goed aan op de menselijke maat? Of is het ideaal eigenlijk te hoog gegrepen en doen mensen het eigenlijk toch beter in maatschappijvormen met een lager humanistische gehalte?

In dit bestek valt die vraag niet in alle breedte te beantwoorden. Er zijn tal van humanistisch georiënteerde opvattingen over verschillende aspecten van de samenleving. Ik beperk mij tot een centraal thema: individualiteit. Uit veel van de humanistische stellingnamen spreekt een voorkeur voor een geïndividualiseerde samenleving. Humanisten vinden dat mensen zich niet blind moeten laten leiden door traditie en collectiviteit. Waar mogelijk moeten we het leven naar eigen inzicht inrichten, liefst op basis van weloverwogen keuzes. De

inrichting van de maatschappij moet dat mogelijk maken. Er moet ruimte zijn voor afwijkende opvattingen en levensstijlen moet vooral vorming tot zelfstandigheid zijn.

3.1 Toenemende individualisering

Humanisten hebben niet te klagen over realisering van dit ideaal. Vriend en vijand zijn het er over eens dat de maatschappelijke ontwikkeling van de laatste eeuwen een gestage individualisering heeft laten zien, niet alleen in westerse landen, maar ook daarbuiten. In Nederland heeft die ontwikkeling sinds de 60er jaren nog een versnelling gekregen. Illustratief in dat verband is de onderstaande samenvatting van Schnabel (1998) bij presentatie van het laatste Sociaal en Cultureel Rapport:

De maatschappelijke veranderingen in de afgelopen vijftientig jaar kunnen het best worden samengevat met de term voortgaande individualisering. Mensen zijn steeds meer zelf vorm gaan geven aan hun bestaan en de afhankelijkheid van anderen wordt minder. Was men vroeger vooral afhankelijk van familie, nu is men afhankelijk van infrastructuur; van winkels, scholen, professionele hulpverlening, elektronische netwerken, uitkeringen, openbaar vervoer, enzovoort. Was iemands positie in de maatschappij vroeger een gegeven, nu verwerft men zich een positie. De gesloten toekomst van vroeger, waarbij iemands levensloop een vast patroon volgde, is een open toekomst geworden: in elke levensfase zijn steeds weer keuzes gemaakt. De gevolgen daarvan zijn niet altijd positief: het leidt tot meer echtscheidingen en stress. .... Naast meer autonomie kwam er ook meer eenzaamheid, uitsluiting en uitval. Door individualisering kwam de emancipatie van vrouwen goed op gang, maar het leidde ook tot achterstand bij andere groepen. Met individualisering nam niet alleen de informalisering, maar ook de normvervaging en respectloosheid toe. In het openbare leven zijn onderhandelingen gemeen goed: gezag is nooit meer vanzelfsprekend. Dit leidt echter ook tot onveiligheid en de terreur van geweldsdreiging.

3.2 Twijfel of dat wel zo goed is

Zoals het citaat al aangeeft, zijn de gevolgen van individualisering niet alleen maar positief. Daar is iedereen het ook wel over eens. Er is echter verschil van mening over de verhouding van positieve en negatieve effecten en over het uiteindelijk effect daarvan op de kwaliteit van het leven.

Vanouds domineren bezorgde geluiden de discussie, vooral geluiden over teloorgang van gemeenschapszin en moraal. Het wegvallen van die kaders zou mensen ten prooi doen vallen aan 'anomie', de samenleving zou tot een 'lonely crowd' worden. Toename van agressie, drugsgebruik en zelfmoord worden geïnterpreteerd als tekenen aan de wand.

Die ongerustheid over voortschrijdende individualisering is een vast thema in de publieke discussie, dat zich steeds weer in andere vormen aandient. In het begin van deze eeuw manifesteerde het zich vooral in nationalistische sentimenten, na de oorlog in ongerustheid over 'massamens' en 'losgeslagen jeugd'. Momenteel wordt de kritiek vooral gedragen door de Communitaristische beweging, waarvan de socioloog Etzioni onder meer woordvoerder is.

Het zijn niet alleen verstokte conservatieven die zo denken. Ook onder humanisten leeft wel enige twijfel over het succes van de eigen formule. Er is natuurlijk een grens aan individualisering. Na drie eeuwen individualisering zou die grens wel eens in zicht kunnen komen. Misschien zijn we er al voorbij.

Theorie gemeenschapsmens

In de discussie over dit thema worden verschillende assumpties over de menselijke aard opgevoerd. De aanklagers van het individualisme stellen dat de mens niet op is gemaakt om solitair te leven. Mensen zijn groepsdieren, net als honden en runderen. Van nature hebben ze daarom behoefte aan de geborgenheid van een kleine gemeenschap. Niet alleen omdat ze zich anders verloren voelen, maar ook omdat ze zonder sociale controle en traditie vaak werkelijk de weg kwijt raken. Qua aanleg zouden mensen meer geschikt zijn voor de collectivistische ‘Gemeinschaft’ dan voor de individualistische ‘Gesellschaft’.

Die theorie heeft een zekere plausibiliteit, en geniet dan ook veel aanhang. Het is inspiratiebron voor tal van pogingen om de moderne samenleving leefbaarder te maken middels introductie van dorpse elementen, zoals kleinschalige woonwijken en buurthuizen. Toch kan die theorie niet goed verklaren waarom mensen hun traditionele dorpen massaal de rug toekeren. Het standaard antwoord is dat mensen door economische nooddrift uit het Paradijs gedreven worden. De nood moet echter wel hoog zijn voor mensen echt tegen hun natuur in gaan, en migratie onderzoek leert dat vaak niet het geval is. De theorie verklaart ook niet waarom het enthousiasme voor buurtgemeenschappen zo beperkt blijft.

Theorie voorkeur voor zwakke banden

Een andere theorie is dat de menselijke aard meer neigt naar ‘zwakke’ dan naar ‘sterke’ sociale banden. Hoewel mensen niet solitair kunnen leven, willen ze zich toch ook niet helemaal verliezen in hun sociale verbanden. Waar mogelijk kiezen ze voor enige vrijblijvendheid en wisselen ze zo nu en dan van honk. Volgens Marianski en Turner (1992) past dat patroon ook beter bij de oorspronkelijke bestaanswijze van jager-verzamelaars. De onderlinge afhankelijkheid is daar beperkt omdat iedereen in principe zijn eigen kost kan opscharrelen, en periodieke opsplitsing van groepen is functioneel. Voor overleving is de band met de gemeenschap minder doorslaggevend dan de band van ouders en kinderen. Ook bij veel primaten zou een voorkeur voor zwakke sociale banden aanwijsbaar zijn.

Bij deze theorie rijst de vraag hoe de mens dan toch zo massaal tegen zijn natuur in heeft kunnen gaan. Waarom zijn mensen dan ooit Gemeinschaft-achtige samenlevingen gaan vormen? Ook in dit verband wordt nooddrift als verklaring opgevoerd. Volgens Marianski en Turner heeft ecologische druk het merendeel van de mensheid gedwongen tot een agrarische bestaanswijze. Mensen raakten daardoor meer gebonden aan een bepaald gebied en aan de medemensen in dat gebied. Nieuwe problemen, zoals bezit en vererving, maakten banden voor het leven noodzakelijk en een dwingende moraal. Verdediging van grond eiste militaire organisatie. Mensen kwamen daardoor onbedoeld in een ‘sociale kooi’ terecht.

De overgang naar de industriële bestaanswijze zou ons weer enigszins uit die bevrijd hebben. In industriële samenleving kunnen mensen weer makkelijker gaan en staan waar ze willen, omdat ze hun boterham op verschillende plekken en in verschillende beroepen kunnen verdienen. Ze zijn minder afhankelijk van familie en de bureu, en maatschappelijk is er minder noodzaak tot eenvormig denken. Omdat de aard van het beestje dezelfde is gebleven wordt van die mogelijkheid dankbaar gebruik gemaakt.

3.3 Empirisch onderzoek naar leefbaarheid

De gegevens over migratie zeggen wel iets, maar kunnen de discussie toch niet beslechten. Overtuigender zou zijn als kan worden aangetoond dat er een statistisch verband is tussen individualisme en leefbaarheid. Als we van nature eigenlijk sterke banden nodig hebben zou dat verband negatief moeten zijn, als de menselijke aard meer is toegesneden op zwakke banden mag een positief verband verwacht worden.

Metingen

Tot voor kort was het niet mogelijk om die relatie in beeld te brengen. Het ontbrak zowel aan goede indicatoren als aan voldoende vergelijkbare gegevens. Inmiddels is daarin veel verbeterd. Zoals hierboven al vermeld kan de (kennelijke) leefbaarheid van landen worden afgemeten aan de mate waarin mensen er lang en gelukkig leven. Voor de mate van individualisering van landen zijn inmiddels ook bruikbare maten ontwikkeld. Er zijn drie meetbare aspecten: 1) de mate waarin individualistische waarden onderschreven worden, 2) de mate waarin de maatschappij burgers ruimte tot keuze laat, en 3) de mate waarin mensen hebben leren kiezen. Ik heb voor die aspecten aparte maten ontwikkeld (Veenhoven 1997). Ze zijn onderdeel van een schatting door een expert in de cultuur vergelijkende psychologie (Triandis, geciteerd in Diener 1995)

Verbanden

Voor zowel leefbaarheid als individualisme hebben we recente gegevens van niet minder dan 38 landen. Voor detail daarover zij verwezen naar Veenhoven 1997. In **schema 1** zijn die gegevens tegen elkaar afgezet.

Het beeld is duidelijk: in de meest geïndividualiseerde landen leven mensen langer en gelukkiger. Dit patroon van samenhangen doet zich ook voor als andere indicatoren van leefbaarheid gebruikt worden, zoals stemmingsniveau en ervaren gezondheid.

De cijfers spreken meer als we de landen in beeld brengen. Dat kan door presentatie van de achterliggende spreidingsdiagrammen. Ik beperk me hier tot een diagram, en gebruik daarvoor de meest omvattende maten. In **schema 2** is daarom de expert schatting afgezet tegen het aantal gelukkige levensjaren per land.

In het spreidingsdiagram prijkt Nederland (nl) in de rechter bovenhoek, naast enige andere westerse landen, zoals Zwitserland (ch) en de USA. Linksonder treffen we landen als China (chn), Nigeria (wan) en Zuid Korea (rok). In het hart van het diagram staan landen als Spanje (e), Italië (I) en Israël (il). Van linksonder naar rechtsboven laat zich een rechte lijn denken, waar die landen ongeveer tegenaan liggen.

Toch zijn er ook minder goed passende gevallen. Middenonder treffen we Rusland (su) en Hongarije (h). Die landen zijn meer geïndividualiseerd dan de derde wereld landen in deze verzameling, maar nauwelijks beter leefbaar. Wellicht heeft dat te maken met de recente instorting van het communisme. Bedenk dat deze gegevens betrekking hebben op het jaar 1990. Middenboven zijn Ierland (ire), Noord-Ierland (ni) en Japan (j) buitenliggers. Ondanks geringe individualisering in die landen blijken mensen er toch redelijk lang en gelukkig te leven. Bij de Ieren ligt dat vooral aan hun relatief hoge geluksscore. Dit verschijnsel is al langer bekend, maar nog niet bevredigend verklaard. Bij de Japanners zit het verschil vooral in hun exceptionele levensverwachting. Dat wordt onder meer toegeschreven aan hun dieet.

Geen blijk van verzadiging

Het spreidingsdiagram biedt ook een antwoord op de vraag naar de grenzen van individualisering. Als de maatschappelijke dynamiek drijft tot verdere individualisering dan mensen aankunnen moet dat zich openbaren in afnemende leefbaarheid. In het spreidingsdiagram moeten we dan geen rechte lijn zien, maar een afvlakkende curve. Als de maatschappij zich nog verder van de menselijke maat verwijderd moet die curve zelf naar beneden afbuigen.

In het spreidingsdiagram zien we nog het een noch het ander. De best passende lijn tussen de punten is een rechte. De grens aan individualisering is dus nog niet in zicht.

Sterkst in meest ontwikkelde landen

In het spreidingsdiagram wordt ook zichtbaar wat de lezer al vermoed zal hebben, Namelijk dat de minst geïndividualiseerde landen ook het minst welvarend zijn. De lagere leefbaarheid van die landen zou dus wel eens door hun armoede veroorzaakt kunnen worden, in plaats van door hun collectivisme. Dan zou dus sprake zijn van een schijnverband.

Die mogelijkheid is onderzocht door een splitsing te maken tussen arme en rijke landen. Daarbij kwam een heel ander effect aan het licht: in de groep arme landen is het verband negatief en in rijke landen positief. Dat patroon van tegengestelde relaties blijft ook als de welvaartsverschillen binnen die twee groepen landen worden weggerekend. (Veenhoven 1997: 162)

Hetzelfde beeld komt naar voren bij uitsplitsing naar vermogen tot kiezen. In de groep landen met weinig scholing en informatie pakt het verband tussen individualisme en geluk negatief uit. In de groep landen met hoge scholing en ruime informatievoorziening is het verband positief.

Deze uitkomst heeft twee implicaties: de eerste is dat individualisering niet altijd goed uitpakt. In situaties van armoede en onwetendheid helpt het mensen kennelijk van de wal in de sloot. Wat dat betreft hebben de anti's dus wel enig gelijk. Het gegeven maakt ook duidelijk waarom de roep om collectivisme het hardst klinkt uit de achterhoede. Het is een waarschuwing tegen al te individualiserende ontwikkelingshulp.

De tweede implicatie is dat individualisering toekomst heeft. Binnen de groep van ontwikkelde landen blijken de meest geïndividualiseerde landen het best leefbaar. Individualisme gaat kennelijk meer lonen naarmate er meer te kiezen valt en mensen ook beter hebben leren omgaan met keuzen. Dat maakt ook begrijpelijk waarom zich in het spreidingsdiagram geen verminderende meeropbrengst aftekent. Er zal vast wel een verzadigingspunt zijn, maar dat punt is niet altijd en overal hetzelfde. In het verleden is het omslagpunt waarschijnlijk opgeschoven. Wellicht valt het in de toekomst nog verder te schuiven. Met verdere uitbouw van de materiele welvaart lijkt niet veel te winnen, maar in betere vorming tot zelfstandigheid zit nog wel muziek.

4 **BESLUIT**

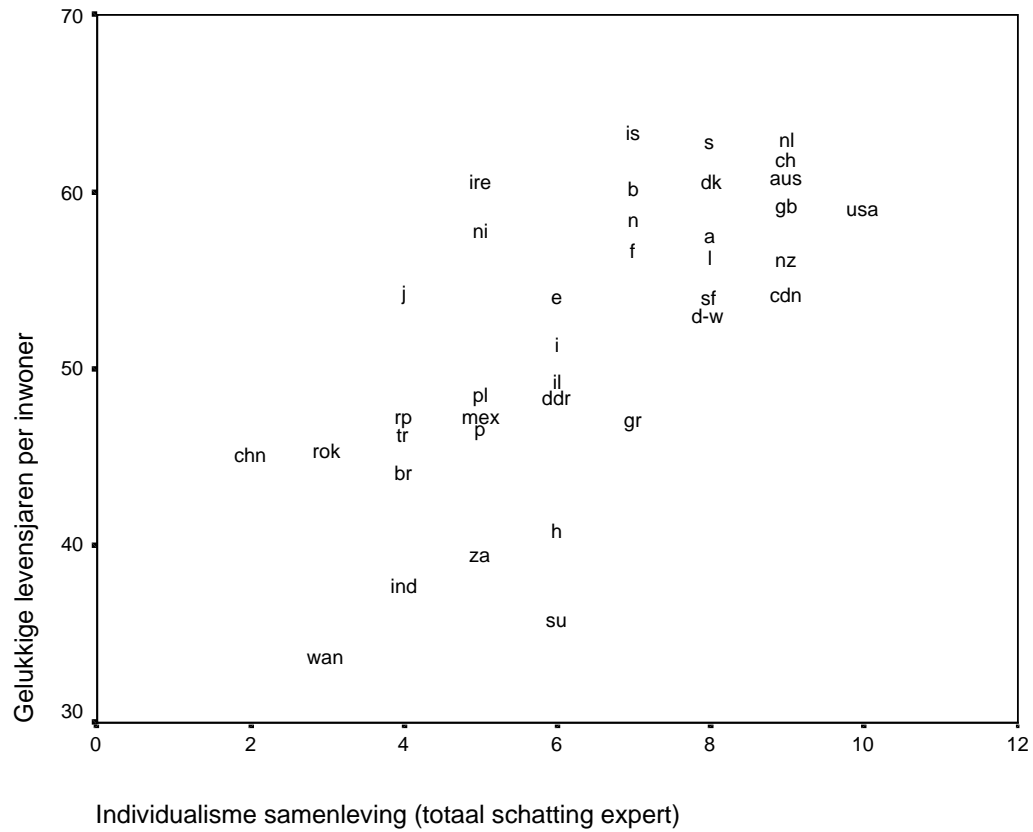
Dit resultaat is natuurlijk een opsteker voor ons humanisten. Zowel de inzet voor vrije keuze als de nadruk op vorming tot zelfstandigheid worden er mee bevestigd. Kennelijk zijn dat idealen waar goed mee valt te leven. De benadering is echter belangrijker dan de uitkomst.

De benadering laat zich samenvatten in twee punten: Ten eerste dat de echte mens centraal wordt gesteld, en niet een ideale mens. Ten tweede dat de feiten spreken, en niet zozeer de theorie. Die benadering biedt geen garantie dat humanisten altijd gelijk krijgen.

Schema 1**Individualisme en leefbaarheid in 48 landen rond 1990**

Individualisme	Correlatie met kennelijke leefbaarheid	
	<i>Lang leven</i>	<i>Gelukkig leven</i>
Aanhang voor individualistische waarden op werkvloer	+ .44	+ .55
Gelegenheid tot kiezen (negatieve vrijheid)		
• Economisch	+ .45	+ .67
• Politiek	+ .64	+ .39
• Privé	+ .76	+ .39
Bekwaamheid tot kiezen (positieve vrijheid)		
• Scholing	+ .82	+ .32
• Informatie	+ .64	+ .67
Totaal schatting door expert	+ .64	+ .60

Data: Veenhoven 1997

Schema 2**Individualisme der samenleving afgezet tegen het aantal gelukkige levensjaren per land.**

REFERENTIES

Diener, E., Diener, M & Diener, C. (1995)

Factors predicting subjective well-being in nations

Journal of personality and social psychology, vol 69, pp 851-864

Marianski, A. & Turner, J.H. (1992)

The social cage. Human nature and the evolution of society

Stanford University Press, California, USA

Schnabel, P. (1998)

Nederland tussen overvloed en onbehagen

SCP bulletin nr 3 blz 1

Veenhoven, R. (1996h)

Leefbaarheid van landen

AWSB Research Papers 96-02 Onderzoeksschool 'Arbeid, Welzijn en Sociaal-Economisch Beleid', Utrecht, 57 p

Veenhoven, R.(1997a)

Quality of life in individualistic society

In: De Jong, M.J. & Zijderveld, A.C. reds 'The gift of society', Enzo Press, Amersfoort, pp149-170

Veenhoven, R. (1998b)

Vergelijken van geluk in landen

Sociale Wetenschappen, vol 42, pp 58-84